

A metanyelv mint interakció

Szabó Tamás Péter

ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola
sztp@nytud.hu

Kivonat: A jelen dolgozat háttérben álló kutatás a nyelvi szabálytanulás, -követés és -közvetítés kérdését vizsgálja 1–4., 7. és 11. osztályos iskolások és tanáraik metanyelvét elemezve, szociálkonstruktivista keretben (Korom 2005). A dolgozat 11. évfolyamos, eltérő szociokulturális háttérű diákokkal készült interjúkat elemezve a metanyelvet elsősorban interakcióként, nem pedig autonóm, szinte kontextusfüggetlenül szondázható tudáselemként vagy -hálóként definiálja. A metanyelv vizsgálatának közege (a kutató, a válaszadó szociális státusa stb.) ugyanúgy befolyásolja a vizsgálatban mérhető metanyelvi tudást, mint egy nyelvjárási gyűjtés körülményei az adatközlő normakövetését. A bemutatandó interjúk érdekessége, hogy két vagy három diákkal készültek, ezáltal a metanyelvi diskurzust a kutató és a diáktárs(ak) jelenléte egyaránt befolyásolta. Az elemzések célja, hogy az anyanyelv-pedagógiai tananyagtervezés és teljesítménymérés fejlesztéséhez, tanulókra szabásához adatokkal járuljanak hozzá, ugyanakkor – mivel a beszélgetések alapvető témája a nyelvhelyesség kérdésköre volt –, a folk linguistics kutatóinak is segíthetnek annyiban, hogy tükrözik, mit értelmeznek saját kommunikációs gyakorlatukban problémaként a megkérdezett diákok.

1 A metanyelv fogalmáról és értelmezési lehetőségeiről

A metanyelv fogalmának értelmezésében jelen vizsgálat elsősorban Laihonon (2008), Preston (2004), van Leeuwen (2004) és Coupland–Jaworski (2004) megállapításaira támaszkodik.

Van Leeuwen (2004: 107) szerint a metanyelvnek két megközelítése létezik. A **reprezentáció felé orientálódó** értelmezésben a metanyelv egy speciális tudományos regiszter, reprezentációk reprezentációja és elméletek megfogalmazásának eszköze. Ez a szemlélet a nyelv kommunikáció, illetve jelentés voltáról a forma felé tereli a figyelmet, jól illeszkedve a 20. század tudományos közegébe, ahol az elméletalkotás legmagasabb formájának más tudományokban (matematika, filozófia) is a formalizálást tartották. A **kommunikáció felé orientálódó** megközelítés sem új (már Jakobson műveiben is megjelenik), ám napjaink kutatási törekvéseit jobban tükrözi. Eszerint a metanyelv mint a mindennapi kommunikáció egy alkotóeleme jelenik meg. Laihonon (2008: 669) megfogalmazásában: „interakciós nézőpontból a nyelvről való beszéd a társalgási tevékenység része, mint a válaszadás, a védekezés, a szidás, a vádolás és a bocsánatkérés”.ⁱ

ⁱ Itt és a következőkben saját idézetfordításaim eredetijét lábjegyzetben közlöm. Sz. T. P. – A fenti idézet eredetiben: „From an interactional point of view, talk about language is a part of conversational action, such as answering, defending, blaming, accusing and apologizing”.

A tudományos és a mindennapi diskurzus alapvető különbségeinek felismerése is szerepet játszhatott abban, hogy a 20. század utolsó évtizedeiben felélénkült az érdeklődés a laikus (nyelvészeti végzettséggel nem rendelkező) beszélők nyelvrepresentációi iránt. 1987–1988-ban zajlott az adatfelvétele annak a vizsgálatnak, amely a **folk linguistics** irányzatának egyik alapvető monográfiájához (Niedzielski–Preston 2000) és számos más közleményhez (így Preston 2004-hez is) anyagot szolgáltatott. Mivel a bemutatandó vizsgálat szociálkonstruktivista nézőpontjából szintén a megkérdezett beszélők nyelvi kategorizációi a legérdekesebbek, érdemes a folk linguistics szemszögéből áttekinteni a metanyelv szerkezetét.

Preston (2004) a metanyelvet – gazdag interjú-adatbázis elemzésére építve – három típusra osztja.

(1) Az első típus az, **amit a laikus beszélő mond az általa megfigyelt nyelvről**. Figyelmét néhány karakterisztikus(nak vélt) elem ragadja meg, s ezeket a saját maga által ismert verbális repertoár és iskolai tanulmányai nézőpontjából jellemzi. E két nézőpont a megkérdezettek produkciójában gyakran összemosódik. Preston (2004: 78) találó példája szerint ha egy adatközlő a passzívumról úgy nyilatkozik, hogy „eltávolítja a felelősséget a cselekményről”,ⁱⁱ akkor vagy a passzívum szerkezetátalakító, elmozgató tulajdonságára (demotion) utal, s ezzel nyelvészeti megfigyelést közöl, vagy – és ez a valószínűbb – az iskolai preskriptív nyelvtanoknak (és tanároknak) a passzívumot ideologikusan támadó hozzáállását ismétli. Sokszor hallott, berögződött metanyelvi szövegek mint egy nyelvi folklór elemei vannak jelen a beszélők tudatában, gyakran csekély hatást gyakorolva saját nyelvhasználatukra. Ezt támasztja alá Schütze (1996: 84–88), aki szerint a grammatikalitási ítéletek és a valós produkció között nincsen erős korreláció. Ez a megállapítás a metanyelv egészére vetíthető: **a metanyelvi megnyilatkozások a beszélő által hozzáférhető elképzelések reprodukcióinak inkább tekinthetők, mint a nyelvhasználat objektív leírásainak**.

(2) Preston (2004: 85) a metanyelv második típusaként azokat a **nyelvhasználatra utaló elemeket** nevezi meg, **amelyek nem közvetlenül nyelvről, -jellemző jelzések**. Példái: *Bill azt mondta, éhes, illetve: más szavakkal, vagy: ért engem?*ⁱⁱⁱ Ezek a megállapítások a nyelvre utalnak, de nem a nyelvről szólnak.

(3) A metanyelv harmadik típusa hallgatólagos tudás, illetve közös alap: **előfeltételezések, vélekedések rendszere, amelyek a beszélő nyelvi témájú megnyilatkozásait irányítják**. „[M]inél mélyebb a közösségtudat vagy a közös tudás a résztvevők között, annál valószínűbb, hogy nagy mennyiségű feltételezett (és ezért általában kimondatlan) vélekedés fog jelentős szerepet játszani”^{iv} (Preston 2004: 87). **E kulturális sémák meghatározta előfeltételezések nyilvánvaló tényekként rögzülnek a beszélőkben**, olyannyira, hogy interjúkban gyakran csak külön kérésre tematizálódnak, vagy esetleg a beszélgetés során végig rejtve maradnak és csak utólag, anyagrendezéskor kristályosodnak ki.

A fentieket figyelembe véve **a metanyelv a mindennapi kommunikációban folyamatosan jelen lévő, javarészt szöveghagyományokra, társadalmilag rögzült panelekre alapozó tevékenységként határozható meg**. Elemeit és szerkezetét

ⁱⁱ Eredetiben: „[...] takes responsibility away from [...] the action”.

ⁱⁱⁱ Eredetiben: „*Bill said he was hungry; in other words; do you understand me?*”

^{iv} Eredetiben: „[...] the deeper the sense of community or shared culture among the participants, the more likely that enormous amounts of presupposed (and therefore usually unstated) beliefs will play an important role”.

részben a(z iskolai) szájhagyomány, részben pedig mértékadónak szánt művek (pl. tankönyvek, ill. az ún. nyelvművelő javak) sora örökíti tovább. (Szokás ezt a szöveghagyományt kettébontani és károsnak, tudománytalannak vélt elemeit *nyelvi babonaként* megnevezni. Jelen kutatás értéksemleges voltát jobban kifejezi a **nyelvi folklór** kifejezés használata. Itt egy etnográfiai kifejezés átvételéről van szó, s ez nem véletlen, hiszen a metanyelvi laikus vélekedések szerkezetükben, hagyományozódásukban stb. nem különböznek attól, amit az etnográfia összefoglalóan *nyelvi folklór*nak nevez.) A metanyelvnek ez a fajta értelmezése különösen hasznos, mivel az ismertető vizsgálat korábbi fázisaiban kimutatható volt, hogy a metanyelv hagyományozódása során a beszélők számára (1) gyakran nem világosan értelmezhetők és saját élettapasztalataikhoz nehezen köthetők e hagyomány elemei, pl. a nyelvhelyességi szabályok (vö. Szabó 2008a, 2008b), illetve (2) – éppen az előbbiből következően – a nyelvi ismeretek leggyakrabban nem állnak össze koherens rendszeré, mivel a metanyelvi diskurzusok rendszerint operáns kondicionálásba ágyazódnak a nyelvhasználatban, s ez a tanulási keret legfeljebb ismerettöredékek memorizálására alkalmas (ezt támasztják alá korábbi eredmények: Szabó 2007a, 2009).

A fentieket figyelembe véve jelen dolgozatban a metanyelv elsősorban interakcióként, méghozzá – a megkérdezettek szociális és nyelvi tudatosságától függően különböző mértékben – tervezetten zajló interakcióként értelmeződik, melyben kiemelt szerepe van a beszédpartnerek szociális hálójának, kommunikációs rutinjának, együttműködő- és alkalmazkodókészségének. Jelen vizsgálatban a metanyelv hangsúlyosan interakciós volta a tematika és a módszer szokatlanságából is fakad: a megkérdezetteknek jobbára ismeretlen feladatokat kellett megoldaniuk, ezért jelentős mértékben keresték az együttműködést egymással és az őket kérdező kutatóval.

2 Módszertani megjegyzések

2.1 Általános módszertani megjegyzések

A most bemutatandó vizsgálat 2009 februárja és májusa között zajlott, de előzményei 2002-re nyúlnak vissza (vö. Szabó 2007b). Tematikája: a nyelvi szabálytanulás, szabálykövetés és szabályközvetítés kérdése iskolások és tanáraik metanyelvében.

A vizsgálat önkitöltős kérdőívekre, nyelvi témájú beszélgetésekre és résztvevő megfigyelésre (óralátogatásokra) épül. A tematika és a módszertan **nemcsak a laikus beszélők tudásának feltérképezését szolgálja, hanem a szakértőknek** – jelen esetben nyelvészeknek és etnográfusoknak – **is ad kutatási ötleteket**: ráirányítja pl. a figyelmet olyan problémákra, amelyekkel a hagyományos grammatika vagy a nyelvművelés, nyelvi menedzsment eddig nem foglalkozott elég kimerítően.

A vizsgálat szociálkonstruktivista elméleti keretéből következik, hogy a cél nem a megkérdezettek metanyelvének egy előre meghatározott teljesítményszintterdhez való viszonyítása, hanem annak megragadása, hogy a megkérdezettek milyen sajátos módokon használják metanyelvüket a szóba kerülő kérdések megvitatásában, illetve önreprezentációikban. (Ugyanez a célja a kérdőíves, illetve az óramegfigyeléses vizsgálati modulnak is.)

Jelen dolgozat csak interjúk elemzésével foglalkozik, az interjúkészítés kontextusára azonban utalni kell. Az alábbi táblázat az egyes módszertani elemeket foglalja össze. 1–4. és 7. évfolyamon általános iskolákban, hat- és nyolcosztályos gimnáziumokban zajlott az adatfelvétel, 11. évfolyamon szakközépiskolába és gimnáziumba (valamint, kérdőívezés útján, egy szakmunkásképzőbe) járó diákok és tanáraik adtak válaszokat. Kérdőíven kívüli módszertani elemek (interjú és óramegfigyelés) alkalmazására Budapesten és Baranya, Csongrád, valamint Pest megyében került sor.

Terület	Az intézmények száma		
	Város	Község	Össz.
Budapest			11
Bács-Kiskun megye	1	–	1
Baranya megye	1	1	2
Békés megye	2	–	2
Csongrád megye	4	–	4
Fejér megye	–	1	1
Győr-Moson-Sopron megye	–	1	1
Pest megye	1	–	1
Somogy megye	–	1	1
Vas megye	1	–	1
Zala megye	2	3	5
Szerbia, Vajdaság	2	–	2
Szlovákia, Nyitrai kerület	1	1	2
Összesen:	15	8	34

1. táblázat. A vizsgált iskolák száma

Módszerek	Osztályok száma		
	1–4. évf.	7. évf.	11. évf.
kérdőív (N = 1195 fő)	–	28	24
kérdőíven kívül:			
– óralátogatás	1	13	14
– diákokkal készített interjú	26	15	12
– magyartanárokkal készített interjú	–	13	11

2. táblázat. Az egyes módszerekkel vizsgált iskolai osztályok száma. Összesen 80 osztályban végeztem felmérést valamelyik módszerrel. Kérdőívezés minden 7. és 11. évfolyamos osztályban zajlott, de egy 11.-es osztály kérdőívei nem érkeztek be, így onnan csak a tanárinterjú és az óralátogatás anyagát tudom felhasználni

2.2 Az interjúk általános jellemzői

A diákinterjúkhoz az adatközlőket kérésemre tanáraik jelölték ki. Azt az instrukciót kapták, hogy két közepes teljesítményű diákkal biztosítsák a munkát. A szervezésre megkért tanárok olykor ennél több diákot jelöltek ki, illetve egyes esetekben az előre kijelölt diákok egyike hiányzott, ezért készültek eltérő létszámmal a beszélgetések:

egy fővel 8, két fővel 36, három fővel 4, négy, hat, illetve hét fővel 1-1 beszélgetés. 47 alsó tagozatos, 39 hetedik és 23 tizenegyedik évfolyamos diák válaszolt a kérdésekre.

Mivel tanárinterjúk elemzésére ebben a dolgozatban nem kerül sor, elég annyit megjegyezni, hogy főleg módszertani kérdésekről és saját kommunikációs élményeikről kellett beszámolnia 11 hetedik és 13 tizenegyedik évfolyamon tanító tanárnak.

Mindkét adatközlői csoportnál a beszélgetések terjedelmét elsősorban az iskolai munkarend kötöttségei szabták meg, így 45 percnél csak ritkán hosszabbak. Életkori sajátágaik miatt az alsó tagozatosokkal készített interjúk ennél rövidebbek, legjellemzőbben kb. 25 percesek.

Összesen 74 interjút készítettem, összesen 2863 perc (kb. 335 400 lejegyzett szó) terjedelemben, ebből 11. évfolyamon 569 percnyi (kb. 79 700 lejegyzett szó) terjedelemben. A lejegyzés TEI ajánlások alapján, saját fejlesztésű dtd-t alkalmazva, xml formátumban történt.

2.3 Az interjúk menete

A 7. és a 11. osztályos tanulókkal felvett interjúk három nagy blokkból álltak, azonban e blokkok között – a tanulók érdeklődésének és a beszélgetés menetének megfelelően – folyamatos volt az átjárás. A beszélgetés során internetes vitafórumokból és egy iskolai dolgozattól vett egyszerűsített, szerkesztett szövegrészleteket kellett a diákoknak elolvasniuk, majd kérdések következtek. Az olvasott metanyelvi szövegek tartalmából kiinduló, arra reflektáló tematikus blokkok és kérdéskörök a következők voltak:

(1) Az egyén beszédmódja meghatározza-e megítélését? Ha nyelvjárásban / szlengben / káromkodva / beszédhibásan beszélő új ismerőssel ismerkednének meg, mit gondolnának róla? Szívesen barátkoznának-e vele? Megpróbálnák-e megváltoztatni a beszédét? Ők észrevették-e már, hogy valakinek nem tetszik az, ahogyan ők beszélnek? Kijavították-e már őket nyelvhasználatuk miatt?

(2) A szabály fogalmának definiálása. Lehet-e mérlegelhető, illetve kötelezően követendő rendszereket elkülöníteni? Milyen szabályokkal ismerkednek meg nyelvtanórákon? Érdemes-e ezeket megtanulni? Miért? Eredményesek-e ezek megtanulásában? Miért?

(3) Előfordul-e, hogy nem állják meg szó nélkül, ha valakin azt érzékelik, normát sért (főként nyelvi vonatkozásban)?

Főként saját élmények elbeszélésére kaptak biztatást a megkérdezettek, így igen gazdag szituációgyűjtemény keletkezett.

Mivel gyakori volt, hogy az adatközlők más fogalmi keretet használtak, mint az interjúvezető, szükséges volt egyes terminusokat (pl. *nyelvjárás*, *tájszólás*, *szleng*) expliciten definiáltatni, mivel gyakori volt pl. a *nyelvjárás*, de még a *tájszólás* általános, 'regiszter' vagy 'stílus' értelmű, illetve pl. a *szleng* 'trágárság' jelentésben vett használata. Az interjú tartalmazott egy olyan blokkot is, amelyben a kérdőívkitöltés alatti tapasztalataikról (a válaszadás módja, nehézségek stb.) számolhattak be a diákok.

3 Példatár

Az alábbiakban a metanyelv interakció jellegére jellegzetesen rávilágító interjúrészletek következnek. Bármelyik diákcsoportból származhatnak az adatok, azonban a középiskolás korosztály különösen érdekes, mivel a megkérdezettek közül ők töltötték a legtöbb időt a közoktatásban, ezért feltehetően nekik a legbegyakorlottabb a metanyelvi tevékenységük.

Az elemzésekben a hivatkozást az adatközlőkre utaló félkövér szám, illetve az idézett sorok sorszáma könnyíti meg. A speciális jelölések a következők:

[[05_005/]] ... [[05_006/]]	párhuzamos beszéd kezdete és vége az egyik interjúalanyánál
[/05_005]] ... [/05_006]]	párhuzamos beszéd kezdete és vége a vele párhuzamosan beszélő interjúalanyánál
[ ]	szótöredék
[<i>nevet</i>] stb.	nonverbális elemekre utaló megjegyzés
[TÖRLÉS]	maszkolt név vagy más személyes adat
<i>Kurzív félkövér</i>	a lejegyző kiemelése

Az interjúalanyok fontosabb adatait a következő táblázat tartalmazza:

	Iskola	Iskola települése	Nem	Szül.	Anyanyelv
051	gimnázium	Budapest (Észak-Pest)	férfi	1991	magyar
052	gimnázium	Budapest (Észak-Pest)	férfi	1991	magyar
351	szakközépiskola	Budapest (Észak-Pest)	férfi	1991	magyar
352	szakközépiskola	Budapest (Észak-Pest)	nő	1991	magyar
353	szakközépiskola	Budapest (Észak-Pest)	férfi	1989	magyar

3. táblázat. A dolgozatban idézett válaszadók azonosítói

3.1 Vita

A következő vita egy észak-pesti szakközépiskolában, az interjú közepe táján bontakozott ki. Az első tematikus blokk kiegészítéseként került szóba a kérdőív egyik feladata. Ebben két képzeletbeli beszélő, Anna és Eszter volt szembeállítva: „Anna és Eszter ugyanabból a faluból származnak, egy osztályba járnak, de másképp beszélnek: Anna a nagyszüleivel mindig tájszólásban beszél, a barátai közül csak kevéssel beszél tájszólásban, a tanáraival soha nem beszél tájszólásban. Eszter mindenkivel mindig tájszólásban beszél”. A következő kérdéseknél egy Anna vagy Eszter neve alá tett iksszel kellett jelölni a választ: „Ha megpróbálsz elképzelni őket a beszédmódjuk alapján, mit gondolsz, melyikük okosabb? / melyikük szorgalmasabb? / melyikük kap jobb jegyeket? / melyikük népszerűbb az osztályban? / melyikük kedvesebb?” Igennel vagy nemmel kellett szavazni a következő kérdésben: „Szerinted helyesen teszi Anna, hogy különféleképpen beszél az emberekkel? / helyesen teszi Eszter, hogy mindenkivel egyformán beszél? / Szerinted barátkoznak egymással?” A diákok a „nem tudom” és a „nem válaszolok” lehetőséget is választhatták minden esetben, s gyakran éltek is ezzel a lehetőséggel, mert – főleg a középiskolások – nehezen tudtak döntést hozni ezekben a szándékosan provokatív

kérdésekben. Az interjú során a diákok előtt volt a kérdőív, ezért tudtak pontosan hivatkozni rá.

5. idézet

1. **Interjúvezető:** Ühm. Én azt szeretném megkérdezni tőletek még, hogy azt a, volt itt a kérdőívben egy ilyen feladat, ami arra vonatkozott, hogy volt két leányzó, és máshogy beszéltek.
2. **351:** Eszter meg az Anna?
3. **Interjúvezető:** Az Anna meg az Eszter, igen. És hogy ezt hogyan lehetett ezt a feladatot megoldani.
4. **351:** Hát én elmondom, hogy én hogy töltöttem ki.
5. **Interjúvezető:** Vagy vagy mi
6. **351:** Szerintem Anna az okosabb (3 mp szünetet tart), Anna a szorgalmasabb (3 mp szünetet tart), jegyekkel kapcsolatba szerintem nincs különbség, (2 mp szünetet tart) Eszter a népszerűbb az osztályba, és mindenkettő ugyanolyan kedves szerintem.
7. **Interjúvezető:** Ühm.
8. **351:** Mármost Eszter [[35_017/]] lehet, hogy annyira nem, [[35_018/]]
9. **352:** [[/35_017]] Nem feltétlen, [[/35_018]] Eszter nem, szerintem nem annyira kedvesebb, mert [[35_019/]] mert ő nem próbál alkalmazkodni [[35_020/]]
10. **351:** [[/35_019]] Azért nem, mert úgy viszonyulnak hozzá [[/35_020]]
11. **352:** meg minden,
12. **Interjúvezető:** Ühm.
13. **352:** csak a saját módjába próbál, Anna meg próbál alkalmazkodni mindenkihez.
14. **351:** Akkor hogyha így beszél, lehet, hogy egy kicsit különcködnek vele, s ezáltal ő is így ellensúlyozza, hogy nem kedves másokkal.
15. **353:** Szerintem
16. **Interjúvezető:** Ühm.
17. **353:** mindennél itt az Anna volt a jobb, tehát ő is népszerűbb az osztályba, hogyha olyan.
18. **351:** Hát most [sze] hát most,
19. **353:** Meg hogy
20. **351:** s hogyha mindenki úgy beszél, [[35_021/]] mondjuk egyformán [[35_022/]]
21. **353:** [[/35_021]] Meg az [A] szerintem az Anna [[/35_022]] jobb jegyet is kap, merthogy a tanárok azt jobban értékelik, hogy nyelvtanból, tehát hogy nem úgy mondd ki a dolgokat, hogy
22. **351:** *De mondjuk*
23. **353:** nyelvtanilag helyes, akkor abból naná, hogy jobb jegyet kapsz, [[35_023/]] mintha nem jól mondd ki. [[35_024/]]
24. **351:** [[/35_023]] mondjuk Eszternél lehet, hogy meg elnézőbbek. [[/35_024]] Hogy ő nem tehet róla.
25. **353:** [[35_025/]] De, mert végül [[35_026/]]
26. **351:** [[/35_025]] Hát szerintem [[/35_026]] tanárfüggő teljesen az egész dolog.
27. **353:** *Hát akkor* ha meg
28. **351:** Nézd meg a [TÖRLÉS] tanárnőt,

29. **353:** [*nevet*]
30. **351:** arcra megy a dolog.
31. **353:** Hát az egy két állas. [*nevet*]
32. **351:** Kábé, ja
33. **353:** *De szerintem* itt mindenhol az Anna a jobb, mert azt jobban elfogadják, aki normálisan beszél.
34. **351:** Eszter a népszerűbb.
35. **353:** [*elnyújtva Hát.*]
36. **351:** Olyan, mintha mindenkinek zöld pólója lenne és neked lenne egy kék. *Hát te* [[35_027/]] *lennél* a népszerűbb. [[35_028/]]
37. **353:** [[/35_027/]] Akkor én nem lennék, [[/35_028/]] *nem biztos*.
38. **351:** *Dehogynem. Hát minden*[[35_029/]]*kinek lenne*, neked van csak kék. [[35_030/]]
39. **353:** [[/35_029/]] *Az attól függ*, hogy, attól [[/35_030/]], hogy milyen kék póló az. Ha mondjuk (2 mp szünetet tart) nem tudom, babakék póló egy pasin, nem biztos, hogy olyan népszerű, mint egy sötétkék póló. [*nevet*]
40. **351:** *Jó, de* mindenkin zöld van, csak rajtad van kék.
41. **353:** *Akkor* különködő vagyok és *nem biztos*, hogy úgy fogadnak el. Lehet, hogy ők azt hiszik, hogy nekik a zöld a legjobb.
42. **351:** *Akkor is* népszerűbb. Mindenki fogja tudni, hogy te vagy.
43. **353:** *De az nem* [bizi], *nem biztos*, hogy népszerűség lesz.
44. **351:** *Ha most* pucéron rohangálsz, mindenki tudná, hát jó, ez az, aki pucéran rohangált. Te [[35_031/]] lennél a legnépszerűbb. [[35_032/]]
45. **353:** [[/35_031/]] Jó segge van, mi? Jó. [[/35_032/]] *De nem, nem biztos*, a különködés nem biztos, hogy mindig népszerű. *Nem biztos*, hogy azért vagy népszerű. Nézd meg a [TÖRLÉS]t. [*nevet*] Az is egy jó
46. **352:** Kit?
47. **353:** Az egyik kilencedikes srác, az egy nyomorék, mindenki ismeri, de nem népszerű.
48. **352:** Melyik az?
49. **351:** Kicsoda?
50. **353:** Egy ilyen kilencedikes srác, fellépett az ünnepegen, ilyen pösze volt.
51. **352:** Ja, az a kis alacsony?
52. **353:** Az, az, nagyhajú.
53. **351:** Melyik? Ki?
54. **353:** Mindegy. És a srác, *tényleg* [sok] *sokan ismerik, de nem népszerű. A népszerű az az, akit* *tényleg* mindenki ismer és mindenki kedvel, de nem biztos, hogy kedvelnek, mert neked kék pólód van. (3 mp szünetet tart) Lehet, hogy egy sablon miatt kedvelnek. Hú, most [ké], látják, hogy zöld pólód van, de jobb vicceket tudsz, mint én. S azért kedvelnek.
55. **351:** *Na de jó*.
56. **353:** *Érted*, mit mondok? Az értéknek
57. **351:** *Oké, igazad van* teljesen. Igen.

Az érintett feladat megbeszélése foglalkoztatta és intenzív tevékenységre készítette a megkérdezetteket. A beszélgetés alkalmat adott olyan alapvető beidegződések, sztereotípiák feltárására, amelyek az ember identitásának értékelésével (és főként a formális és az informális presztízzsel) kapcsolatosak. Ezek a kérdések pedig – közvetetten – igen sokat elárulnak a válaszadók értékviszáltsáiról.

A részlet elején 351 ismerteti a feladatmegoldással kapcsolatos koncepcióját. Csak egyszer dönt Eszter javára, éppen a népszerűség kérdésében: az előmenetel és a kedvesség kérdésében nem tesz különbséget a két lány között, de az utóbbi kérdésben elbizonytalanodik (8., 10. sor), s 352 tovább erősíti az elbizonytalanodását (9., 11., 13. sor), míg végül 351 is kiegyezik abban, hogy kezdeti döntését felül kell vizsgálnia (14. sor). A részlet az érvelésnek és a kiegyezésnek a metanyelvi diskurzusban való jelentős szerepén kívül bemutatja a kérdőíves felmérés korlátait is. A kérdőívből csak annyi lenne megtudható, hogy 351 Esztert és Annát egyformán kedvesnek tartja.^v A beszélgetés azonban megmutatja, hogy ez nem szilárd meggyőződés.

353 351-nek a másik semleges döntését is vitatja (15., 17., 19., s főként 21., 23. sorok) a formális presztízs – a tanulmányi előmenetel és a tanárok attitűdjei – felől megközelítve a kérdést. Végül nem 351 első, a tanári megítélés kompenzatorikus voltára utaló feltételezése (24. sor) dönt, hanem annak a közös tapasztalatnak az előhívása, hogy a tanári döntések szubjektívek, megjósolhatatlanok (26., 28., 30. sor). Ebben végül kiegyeznek, 353 nem is fejezi be a 27. sorban elkezdett mondatát, ami eredetileg talán ellenérv lett volna.

351 érvelésében (24. sor) olvasható, hogy Eszter „nem tehet” arról, hogy nyelvjárásban beszél. Ez a nézet számos interjúban előfordul, ezért érdemes kitérni rá.

Preston (2004: 90) megjegyzi, hogy **a nyelvész és a laikus radikálisan máshogy látja a nyelvet**. A laikus szerint egy ideális „nyelv” az alapja a jó nyelvhasználatnak, ez alapján alkotódnak meg a mindennapi közlések, s ettől a nyelvjárások és a hibák irányában érzékelhető deviancia. A nyelvjárás általában valamilyen megváltoztathatatlan adottságként értékelődik, erről a beszélő „nem tehet”, a nyelvi hibák – ezek a nyelvhelyességi hibák – azonban a személyiség hibáira (lustaság, butaság, igénytelenség stb.) vezethetők vissza. (Természetesen sok nyelvjárási jelenség mint hiba szerepel a beszélők tudatában, hiszen a nyelvjárás laikus definiálása is eltér a szakértőitől.) A nyelvész – Preston megfigyelése alapján – ezzel szemben úgy tudja, hogy a nyelv idiolektusokból áll, ezek dialektusokká szerveződnek, s ezeknek a tulajdonságait elemezve alkotható meg valami, amit „a nyelv”-ről tudni lehet, ugyanakkor ezt „a nyelv”-et absztrakcióként, nem pedig jelenvaló valóságként kezeli. A nyelvész elsősorban a nyelvek és változataik virtuális egyenlőségét tartja szem előtt.

353 a fent leírtak másik vonatkozását világítja meg: a 21. és 23. sorban a nyelvhelyesség fontosságát emeli ki. Mindketten – sőt, kezdeti megnyilatkozásaiban 352 is – jellembeli tulajdonságokkal szorosban egybekapcsolva mutatják be a nyelvhasználatot és a normakövetést. Ez nem véletlen, hiszen **a szociális viselkedést alapjában véve laikus, hallgatóságos ideológia – folklór – irányítja**, saját kommunikációs gyakorlatuk is ebben gyökerezik. E szemlélet szerint a normakövetés figyelmességként, engedményként, a beilleszkedés, az együttműködés felé tett gesztusként értelmeződik, s a közösség ezt pozitívan értékeli (ez legkarakteresebben a 33. sorban fogalmazódik meg). A három diákból csak 352 mondja azt (a 34. és a 36. sorban), hogy a különállás, az egzotikum elismertséget, népszerűséget hozhat. A mindennapi életből vett párhuzamot 351 ennek az állításnak az alátámasztására hozza fel, s ezzel a beszélgetés definiáló célú kitérőt tesz.

^v Az interjúalanyok és az általuk kitöltött kérdőívek természetesen nem kapcsolhatók össze, mivel a kérdőívek teljesen anonimok, az interjúk pedig titkosítottak.

351 elhagyja a feladat kontextusát és egy jó analógiával világítja meg álláspontját. A diskurzus itt látszólag nem metanyelvi, ugyanakkor a felhozott párhuzam nyelvhasználatra adaptálhatósága nyilvánvaló. Az eredeti kontextusból való kilépés megakadályozza, hogy a beszélgetés azelőtt kanyarodjon vissza eredeti kontextusához, hogy valamelyik álláspont győzedelmeskedne.

A vita élénként zajlik. Erre utal a gyakori átfedő beszéd és az, hogy a 17. és az 57. sor között nem kell az interjúvezetőnek megszólalnia. Az átfedő beszéd jelezhet teljesen párhuzamos gondolkodást, így egyfajta együttműködés-jelzést (9–10. sor), ám később egyre sűrűbbé válik és a szó jogáért, a szituáció uralásáért való versengés jele (pl. 20–21., 36–37. sor és máshol). 351 és 353 versengésébe 352 csak periférikus megjegyzésekkel (46., 48., 51. sor), röviden szól bele. A kiemelt kötőszók és más panelek (*de mondjuk; hát [akkor]; [de] [az] nem biztos; jó, de*) a beszélgetőtárs véleményének relativizálását szolgálják. Nyílt negatív minősítésként hat a 45. sorban 353 megjegyzése, amivel 351-nek az előző sorban olvasható feltevését abszurdnak tünteti fel. Úgy tűnik, ezzel az elméleti kérdés 353 javára eldőlt, így 353 visszakanyarodhat az eredeti feladatkontextusba. Konkrét nyelvi példát említ: egy beszédhibás iskolatárs negatív megítélését. 353 szabadon kifejtheti álláspontját, 351 az 55. sorban csak egy befejezetlen ellenvetést kísérel meg. 353 is érzi, hogy nézetét elfogadták, mert az 56. sorban csak elkezd magyarázatát. Közben 351 expliciten is elismeri, hogy 353 véleménye a mérvadó a kérdésben.

3.2 Nyelvi ideológiák racionalizálási kísérletei

Egy észak-pesti gimnáziumban két barátal készült az alább idézett interjú. Az interjú során egyértelműen kitűnt, hogy kettejük közül 051 a domináns fél: gesztusai magabiztosabbak, 052-t gyakran helyesbíti, az általa elmondottakat relativizálja. Elmondásukból kiderül: a néhány éve Budapestre került 052 számára 051 biztosította az integrálódást az osztályba és egy új baráti körbe. A palóc háterű 052 igyekezett minél többet tanulni 051-től, hogy ezáltal nyelviileg is sikeresen asszimilálódhasson. Az első példában egy 051 által kifejezett, ideologikus háterű nyelvi folklórelemet igyekeznek mindketten alátámasztani:

6. idézet

1. **051:** Van egy öö ötvenöt éves barátom, ötvenhét, egy hölgy, na és ő például *eszeket* használ. (2 mp szünetet tart)
2. **Interjúvezető:** Ühm.
3. **051:** S akkor mindig így feláll a hajam, hogyha ezt meghallom. És volt már, hogy igen, ő elkezdte magyarázni, hogy ez *ikes* ige meg így lehet használni meg olvassak utána, de nem. Szerintem ez *eszem*, így szép.
4. **Interjúvezető:** Ühm. És utána olvastál?
5. **051:** Nem. Annyira nem vettem a fáradságot, mert *tudom, hogy nekem van igazam*, szóval
6. **052:** [*helyeslően sóhajt*]
7. **051:** nem fogok itt olvasgatni.
8. **Interjúvezető:** Ühm.
9. **052:** *Hát értik is ugye, mert azt mondod*, hogy tárgyas, hogy hogy hogy alanyi. Hát most *eszek* azt vagy *eszem* valamit. Tehát
10. **051:** *Azt eszem.*

11. **052:** *Igen, nem, nem tudom* ő sokan [a] sokan arra hivatkoznak, hogy attól függ, hogy most *eszem valamit* vagy *megezek egy*, tehát amikor ahhoz
12. **Interjúvezető:** Ühm.
13. **052:** már tárgyat használok, mondjuk *megezek egy ő kenyeret*. De *megezem egy kenyeret*, az is jó, tehát most nem tudom. *És speciel nem tudom*. Persze, az a jó, hogy *megezem*, de de (2 mp szünetet tart) *mondjuk annyira nekem nem bántja a fülem*, attól függ, mit mond utána.
14. **Interjúvezető:** Ühm.
15. **051:** *Annyira nem vagyunk pengék*, de
16. **052:** *Meg hát most ki vagyok én*, hogy bírálkodjak?
17. **051:** De hogyha már, szerintem ez így van. Nem tudom, de szerintem így van, ilyen *valami nyelvi alaptörvénykönyvbe* vagy valamibe, a nyelv [sóhaj] bibliájába szerintem így van leírva, hogy *eszem*.

051 kétségbevonhatatlan igazsággént jeleníti meg, hogy az *eszek*, *eszem* változatok közül az *eszem* a helyes. Mivel folklórról van szó, 051 eredetileg pusztán tekintélyi alapon kívánja lezárni a kérdést (5. sor). 052 nem vitatja 051 igazát (6. sor), ehelyett azonnal elkezd rá racionalizálni közös állításukat azzal, hogy az alanyi és a tárgyias igeragozás példáját hozza (9. sor). Terminológiai problémája akad, ráadásul az elkülönítés alapjául választott szempont sem megfelelő, hiszen az ikes paradigmában alakilag egybeesik az alanyi és a tárgyias ragozás. (Igen gyakori a lejegyzett anyagban, hogy amikor racionális magyarázatot adnának, nem találnak adekvát nyelvi példát a megkérdezettek.)

A racionalizálás feladatát végig 052 látja el – bár 051 egy ponton (10. sor) helyreigazítja, ezzel nyilvánosan is jelezve, hogy 052 nem jól tudja azt, amit mond. 052 visszakozik (13., 16. sor), 051 pedig elismeri, hogy a racionalizálási kísérlet kudarcba fulladt. 052 a 16. sorban olyan zárlatot javasol, amelyből kiderülne, hogy a felvetett kérdés nem tisztázható egyértelműen, ezért nem is érdemes állást foglalni, 051 azonban megerősíti az állásfoglalását transzcendens régióba (*a nyelv bibliája*) emelve azt.

Az *eszem*, *iszom* kérdése az interjúban többször is szóba került, az alábbiakban kissé más tárgyalásban, a nyelvi hibajavítással kapcsolatban. A diákoknak őket zavaró nyelvi jelenségeket kellett említeniük, s nyilatkozniuk kellett, hogy javítanak-e miattuk másokat. (A metanyelv és a kommunikációs gyakorlat különbségére utal, hogy 051 általában iktelenül ragoz, pl. a 2. és a 10. sorban. Valószínűleg azért, mert nem az ikes paradigmát követi, hanem egyes, a nyelvi folklórban kitüntetett szerepet kapott igék egyes alakjait alkalmazza.)

7. idézet

1. **Interjúvezető:** Ühm, és hogyan, ho [[05_005/]]gyan szoktátok [[05_006/]]
2. **051:** [[05_005]] Én *különösen ugrok*, [[05_006]] hogyha, bocsánat, az az *eszekre*. Na egyből beordítom, hogy *eszem*! A *de viszont*, engem az is nagyon zavar, pedig több tanárom használja, hogy *de viszont*, de
3. **052:** Ők tanárok
4. **051:** őt nincs pofám kijavítani, de szerintem, én úgy tudom, hogy ez nem helyes, hogy *de* vagy *viszont*.
5. **Interjúvezető:** Ühm.
6. **051:** Például *eszek*, *iszok*. [megborzong]

7. **052:** *Vagy például az, hogy tudnák.*
8. **Interjúvezető:** Ühm.
9. **052:** *Igen, tudnák, vagy vagy vagy ilyen*
10. **051:** *Jó, az [rit] ritkábban találkozok vele, de az is egyből,*
11. **Interjúvezető:** Ühm.
12. **051:** *mintha kést döfnének a dobhártyámba körülbelül.*
13. **052:** *[halkan felszisszen]*
14. **Interjúvezető:** És azt ő azt úgy, tehát azt azt honnan tudjátok, végül is ezekről a formákról, hogy rosszak?
15. **052:** Hát zavarja a fületem.
16. **051:** Ez ő
17. **Interjúvezető:** Ühm.
18. **051:** nem tudom, *engem valahogy így tanítottak*, neveltek, olvastam.
19. **052:** Nekem, nekem érdekes, hogy én vidéken éltem és ő bennem is ugyanígy, főként így használtam, hogy *tudnák*, nem tudom, mondjuk, tehát én is használtam ezeket, *csak ugye hogy hogy feljöttem ide középiskolába* és hallottam, hogy másképp mondják, és hát ugye a legegyszerűbb módja az volt, hogy ellenőrizzem, gogl [= Google], *[billentyűkattogás hangját utánozza] tudnák* {érthetetlen rész}, és akkor kirakta, hogy nem, ez helytelen, és akkor *tudnék*. És akkor valahogy rááll az ember meg megszokja, mert mert kellemetlen szerintem, tehát *nekem volt kellemetlen, hogy rosszul használok azt a nyelvet, amibe beleszülettem.*

Produkciónak – pl. a 13. sorból – ítélve 052 folyamatosan 051-hez próbál igazodni. Ebből is eredhet, hogy megpróbál 051 példája mellé egy másikat a diskurzusba állítani, olyannyira, hogy kétszer is (7., 9. sor) szóba hozza. 051 relativizáló értelemben reagál (10. sor), a beszélgetésnek nem lesz hangúlyos eleme 052 felvetése. 052 a 15. sorban 051-nek a 12. sorbeli szubjektív érvét átfogalmazva, elsőként próbál érvet hozni az interjúvezetői kérdésre.

A két diák álláspontjának különbsége úgy is értelmezhető, hogy **051 egy közösség régi tagjaként nem igényli a nyelvi folklór magyarázatát, sőt, elutasítja annak racionális értelmezését vagy megkérdőjelezését** (5. sor), **míg 052 mint tanuló új csoporttag igényli azt, hogy korábbi nyelvi viselkedésének megváltoztatása racionálisan is indokolható, védhető legyen**, akár statisztikai összehasonlításokkal is (vö. 18–19. sor). Saját dialektusával szemben az eszményi magyart mutatja annak „a nyelv”-nek, amelynek a szabályaitól (korábban) eltér(t): „nekem volt kellemetlen, hogy rosszul használok azt a nyelvet, amibe beleszülettem” – mondja, holott konfliktusai éppen abból származnak, hogy egy olyan nyelvhasználatot kíván alkalmazni, amely nem a vernakulárisa. Az asszimilációs szándék olyannyira erős, hogy a vernakuláris helyét szimbolikusan egy eszményi, tudatosan elsajátítani kívánt változat foglalja el a beszélő interpretációjában.

4 Összefoglalás

A dolgozat az adatfelvétel sajátos körülményeit és az interjúalanyok, illetve az interjúvezető egymásra hatását nem kiküszöbölendő hátrányként kezeli, hanem elsősorban éppen a belőle adódó kommunikációs helyzetet veszi figyelembe, mikor **a metanyelvet olyan, hagyomány alapú interakcióként értelmezi, amelynek egyes**

elemei különböző módon vannak jelen eltérő szociokulturális háttérű diákok megnyilatkozásaiban. Ennek a hagyománynak a megközelítése, hagyomány voltának értelmezése is eltérő (l. a 3.2. pontot). A vita, az együttműködő és a versengő párhuzamos beszéd mindennapi beszédműfajokra utal, a metanyelv nem hat különálló regiszterként.

A következőkben érdemes lesz megvizsgálni, hogyan jelennek meg a nyelvhasználattal, nyelvhelyességgel kapcsolatos nyelvi folklórelemek különböző korú gyerekeknél, így már alsó tagozatban is, ahol az alapelemek már javarészt megtalálhatóak (az adatok előzetes elemzése ezt valószínűsíti). Mivel a vizsgált iskolákban az anyanyelvoktatás jobbra – a hagyományos nyelvműveléssel összhangban – a Preston által felvázolt laikus nyelvszemléletet tükrözi, az órajegyzőkönyvek és a tanárinterjúk segítségével annak vizsgálata is érdekes lehet, hogyan közvetít – beszélőközössége tagjaként, maga is annak nyelvi folklórában felnővén – nem nyelvészeti alapú ismereteket a nyelvészeti tanulmányokat is végzett magyartanár.

Irodalom^{vi}

- Coupland, N., Jaworski, A. 2004. Sociolinguistic perspectives on metalanguage: Reflexivity, evaluation and ideology. In: Jaworski, A. et al. (szerk.) 15–51.
- Jaworski, A. et al. (szerk.) 2004. *Metalanguage. Social and Ideological Perspectives*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.
- Korom, E. 2005. *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*. Budapest: Műszaki.
- Laihonen, P. 2008. Language ideologies interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* Vol. 12. 668–693.
- van Leeuwen, T. 2004. Metalanguage in social life. In: Jaworski, A. et al. (szerk.) 107–130.
- Niedzielski, N. A., Preston, D. R. 2000. *Folk Linguistics*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.
- Preston, D. R. 2004. Folk metalanguage. In: Jaworski, A. et al. (szerk.) 75–101.
- Szabó, T. P. 2007a. A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében. In: Sinkovics B. (szerk.), *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 167–188.
- Szabó, T. P. 2007b. Problémák és lehetőségek a normatudatosság vizsgálatában. In: Váradi T. (szerk.). *I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 171–181. Elérhető: <http://www.nytud.hu/alknyelvdok/proceedings07>.
- Szabó, T. P. 2008a. Szabályok értelmezése és bemutatása normatív nyelvhasználatot leíró kiadványokban. In: Sinkovics B. (szerk.) *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 211–229.
- Szabó, T. P. 2008b. Diakronia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében. In: Forgács T.–Büky L. (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 215–226.
- Szabó, T. P. 2009. Normatív viselkedés kialakulása a nyelvhasználatban. In: Váradi T. (szerk.). *III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 167–178. Elérhető: <http://www.nytud.hu/alknyelvdok09/proceedings.pdf>
- TEI = Text Encoding Initiative. The XML Version of the TEI Guidelines. Transcriptions of Speech. Elérhető: <http://www.tei-c.org/Guidelines/P4/html/TS.html>

^{vi} A vizsgálat előzményeiről és eddigi eredményeiről a <http://martonfi.hu/sztp> címen lehet olvasni részletesebben.